

Azərbaycan dilinin qrammatik qanunauyğunluqlarının mənimsədilməsində qrammatik təhlillərin rolu

Aygün Əliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş mütəxəssis, Əlavə təhsilin məzmunu şöbəsi, Təhsil İnstitutunun Metodik dəstək və peşəkar inkişaf mərkəzi. Azərbaycan.

E-mail: aliyeva@arti.edu.az

<https://orcid.org/0009-0002-4491-8019>

XÜLASƏ

Məqalədə tədris prosesində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun öyrədilməsinin metodik yolları şərh olunmuş, şagirdlərin qrammatikanı şüurlu olaraq mənimsəmələri, düzgün oxu, yazılı və şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmələri üçün Azərbaycan dili məşğələlərinin ümumi sistemində qrammatik təhlilin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Eyni zamanda şagirdlərdə mütəmadi olaraq fonetik hadisələri müşahidə etmək, fonetik təhlillər aparmaq və fonetikaya aid bilikləri tez-tez təkrarlamaq kimi xüsusiyyətləri formalaşdırmaq üçün məşğələlər keçirməyin vacibliyi diqqətə çatdırılmışdır. Morfologiya bölməsinin tədrisi zamanı şagirdlərdə həm düzgün, şüurlu, ifadəli şifahi nitq və oxu vərdişlərinin formalaşması, həm də orfoqrafik vərdişlərin qaydaya salınmasının faydalı olduğu izah olunmuşdur. Sintaksisə aid olan məşğələlərdə sintaktik formaların əhəmiyyəti, üslubi imkanları və nitqdə işlənmə yerləri göstərilmişdir. Məqalədə həmçinin qrammatik təhlillərdən istifadənin şagirdlərin kommunikativ vərdişlərinin formalaşmasına təsiri vurğulanmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

qrammatik təhlillər, tədrisin keyfiyyəti, kommunikativ vərdişlər, fonetika, morfologiya, sintaksis

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.10.2023

qəbul edilib: 18.11.2023

The role of grammatical analyzes in mastering the grammatical patterns of the Azerbaijani language

Aygun Aliyeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Main specialist, Department of the Content of Additional Education, Center of Methodical Support and Improvement of Qualifications of the Institute of Education. Azerbaijan. E-mail: aliyeva@arti.edu.az

<https://orcid.org/0009-0002-4491-8019>

ABSTRACT

The article describes methodological techniques for teaching the grammatical structure of the Azerbaijani language in the learning process, emphasizing the importance of grammatical analysis in the general system of lessons of the Azerbaijani language for students' conscious mastery of grammar, acquisition of correct reading, writing and speaking skills. At the same time, the importance of regularly observing phonetic phenomena, conducting phonetic analyzes and frequently repeating the knowledge related to phonetics is emphasized. During the teaching of the morphology section, it was explained that the formation of correct, conscious, expressive oral speech and reading habits, as well as the regularization of orthographic habits, are useful for students. In the exercises related to syntax, the importance of syntactic forms, stylistic possibilities and places of development in speech are indicated. The article also emphasizes the effect of using grammatical analysis on the formation of students' communicative habits.

KEYWORDS

grammar analysis,
quality of education,
communication
skills, phonetics,
morphology, syntax

ARTICLE HISTORY

Received: 03.10.2023

Accepted: 18.11.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan təhsil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşması, dünya təhsil sistemində inteqrasiyası və nüfuzunun yüksəldilməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır [1, s.23–27].

Heydər Əliyevin təhsil sahəsinə diqqət və qayğısı, xüsusilə, Azərbaycan dili təliminin daha yüksək səviyyəyə qaldırılması, dilimizim təmizliyi və dəqiqliyinin qorunması istiqamətində tələbkarlığı hər zaman diqqətəlayiq olmuşdur.

Heydər Əliyev irsinin layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevin ana dilimiz haqqında sərəncamları dil məsələsinin taleyüklü olduğunu göstərir. Xalqların öz ana dilinə, onun müstəqilliyinə hörmət və qayğısının artdığı müasir dünyanın nəbzini tutan ölkə başçımızın imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” sərəncamında xalqımızın milli qurur mənbəyi və dövlət atributlarından sayılan ana dilimizin bu gününə və sabahki inkişafına böyük qayğı, məhəbbət hissi ifadə edilir.

Məqalədə məqsəd – Azərbaycan dilinin tədrisində mühüm yer tutan qrammatik materialların öyrənilməsində qrammatik təhlillərin əhəmiyyətini vurğulamaqdır.

Əsas hissə / Main part

Orijinal tədqiqatlar

Azərbaycan dilinin orta və ali məktəblərdə tədrisi ilə yanaşı, həmçinin praktik olaraq tətbiqi, hər bir azərbaycanlının bu dildən maksimum dərəcədə yararlanması, onu gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevirməsi gündəmdə duran məsələlərdəndir. Bu günün dil daşıyıcısı bu dildə düzgün, ifadəli danışmağı bacarmalı, qarşısındakı dinləyicini sözünün gücü ilə heyrtləndirməlidir.

Səlis nitqin başlıca xüsusiyyətlərindən biri danışmaq üçün lazım olan söz və ifadələrin yerli-yerində işlədilməsidir. Leksik-qrammatik normaları öyrənmədən dilimizin çoxmənalılığına, omonim, sinonim və antonimliyənə, sözün işlənmə dərəcəsinə görə normativliyinə, frazeoloji birləşmələrdən düzgün istifadəsinə nail olmaq, canlı və effektiv ünsiyyət qurmaq mümkün deyil.

Qrammatik normalar və qrammatik kateqoriyaların şüurlu şəkildə mənimsədilməsi rabitəli nitq vərdişlərinin yaradılmasında əsas rola malikdir. Nitq, əsasən, cümlə ilə reallaşdığına görə dilin morfolojiyası və onun əsasında formalaşan sintaktik quruluş fikrin ifadəsi üçün birinci vasitə hesab olunur [Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova M. Bakı, 2016].

Hər bir dil özünün fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bir dil kimi mövcud olur və bu üç tərkib hissəsinin birgə fəaliyyəti ilə ünsiyyətə xidmət edir. Səslər söz tərkibində birləşdikdə, sözlər qrammatik quruluşun ixtiyarına keçdikdə ünsiyyətin əsas vasitəsi olan dil də təşəkkül tapır.

Dilimizin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdətdə olub, daim bir-birini zənginləşdirməkdədir. Hər bir tammənəli sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası olur. Söz leksik və qrammatik mənalara birləşmişdir. Məsələn, “çəmən” sözü yaşıl otlarla örtülən kiçik sahəni bildirir. Bu, onun leksik mənasıdır. Eyni zamanda bu söz ad bildirir, konkret isimdir, təkdir, adlıq haldadır. Bunlar isə onun qrammatik mənasıdır.

Azərbaycan dili iltisafı dillərdəndir. Sözlər arasında əlaqədə şəkilçilərin rolu böyükdür. Ona görə də dilimizdə qrammatik mənalara yaranmasında şəkilçilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda qrammatik mənalara yaranmasında vurğunun, intonasiya və köməkçi sözlərin xüsusi rolu var.

Hər bir söz qrammatik formaya malikdir. Sözü qrammatik forması – bu və ya digər sözü bir-birinə qarşı duran qrammatik formalarıdır. Yazıram, yazırsan, yazır, yazırıq, yazırsan, yazırlar, yazarıq, yazarsınız, yazacaqlar və s. “yazmaq” feilinin qrammatik formalarıdır.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu çox qədimdir. Dilimizin təşəkkül tarixi qədim olsa da, onun tədqiqi və öyrənilmə tarixi çox qısaqdır. Uzun müddət Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məktəb qrammatikası çərçivəsində öyrənilmişdir [Kazımov Q. Bakı, 2014].

Tədris prosesində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun mənimsədilməsi müxtəlif metodik yollarla həyata keçirilir. Bu prosesdə tətbiq edilən metodik üsullardan biri də *qrammatik təhlildir*. Şagirdlərin qrammatikası şüurlu olaraq mənimsəmələri, düzgün oxu, yazılı və şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmələri üçün Azərbaycan dili məşğələlərinin ümumi sistemində qrammatik təhlilin böyük əhəmiyyəti vardır. Qrammatik təhlillər vasitəsi ilə şagirdlər yeni qrammatik məlumatı, qayda və qanunları öyrənirlər.

Azərbaycan dili üzrə aparılan qrammatik təhlillər bütün təlim növləri ilə sıx əlaqədədir. Bu fənnin tədrisi zamanı qrammatik təhlillərin aparılmasına xüsusi diqqət edilməlidir. Çünki qrammatik təhlillər şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına kömək edir, bu sahədə biliklərini artırır, şifahi və yazılı nitqdən istifadə etmək üçün onlarda möhkəm vərdişlər yaradır. Bu təhlildən yalnız qrammatik qaydaların öyrənilməsində deyil, orfoqrafiya, durğu işarələri, leksika, üslubiyyət üzrə aparılan məşğələlərdə də geniş istifadə edilməlidir. Belə məşğələlər zamanı şagirdlərdə bu

sahələrə aid vərdişlər formalaşır. Təhlillər vasitəsi ilə onlar qrammatikadan aldıkları bilikləri təcrübədə tətbiq edə bilirlər.

Şagirdlər söz və cümlədə ifadə edilən fikri anlamaqda çətinlik çəkdikləri zaman, yaxud onlara bu və ya digər qrammatik formaların mənası və nitqdə işlədilməsi aydın olmadıqda sözlərin mənacə təhlili aparılmalıdır. Lakin təhlil edilən cümlədə bütün sözlərin mənası şagirdlərə aydındırsa, o zaman şagirdlərin diqqətini söz və cümlənin mənasına, oradakı nitq hissələrinə cəlb etməyə ehtiyac yoxdur.

Müəllim şagirdlərə cümlədəki sözlərin əlaqəsini, bir üzvün digərindən asılı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün suallar verməyi öyrətməlidir; bunun mövzu ilə əlaqəli qrammatik təhlildə böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlərin suallar verməsi onlarda müxtəlif fikirlərin meydana çıxmasının ilk əlaməti hesab edilir. Müəllim dərhal bu meylin inkişaf etdirilməsinə çalışmalıdır.

Qrammatik təhlilin böyük təlim əhəmiyyətindən biri də Azərbaycan dilindən keçilmiş materialların təkrarı zamanı ondan istifadə etməkdir. Bu zaman qrammatik təhlilin bütün növlərindən istifadə olunmalıdır [Səfərov M. Bakı, 2016].

Qrammatik təhlillərin məzmununa görə iki növü vardır:

1. Morfoloji təhlil – bu təhlilə sözün quruluşca və nitq hissələrinə görə təhlili daxildir.
2. Sintaktik təhlil – buraya cümlə üzvlərinə görə təhlil daxildir.

Bunlardan əlavə fonetik, leksik və sözün tərkibinə görə təhlil növləri də vardır.

Qrammatik təhlillər həcminə görə geniş və müxtəsər olur. Əgər verilmiş mətnin geniş təhlili nəzərdə tutulursa, o zaman təhlil hərtərəfli aparılır.

Aparılma qaydasına görə təhlil həm şifahi, həm də yazılı şəkildə olur. Şifahi təhlillər daha çox dərs zamanı, yazılı təhlillər isə həm sinifdə, həm də evdə aparıla bilər.

Qrammatik təhlillərdən tez-tez istifadə olunması tədrisin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili müəllimi qrammatik təhlillər zamanı çətinlik çəkən şagirdlərlə fərdi qaydada məşğul olmalı, onlarda bu vərdişlərin formalaşmasına nail olmağa çalışmalıdır. Fonetik, morfoloji, sintaktik, habelə qarışıq təhlilləri fərdi məşğələlər formasında da aparmaq olar.

Fonetikani öyrənmək şagirdlərdə nitq və təfəkkürün inkişafına kömək edir. Bu bəhsi mənimsətmək üçün mütəmadi olaraq fonetik hadisələri müşahidə etmək, təhlillər aparmaq və fonetikaya aid bilikləri tez-tez təkrar etmək kimi xüsusiyyətləri formalaşdırmaq, lüğət və söz yaradıcılığına dair məşğələlər keçirmək, həmin məşğələlərdə fonetikani morfolojiyə və lüğət işləri ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Bu bəhsin tədrisi şagirdlərdə bir sıra vərdişlər formalaşdırır:

- şifahi nitq və oxu zamanı düzgün tələffüz qaydalarını gözləmək; orfoqrafiyanın tələblərini gözləməklə düzgün yazılı nitqə yiyələnmək;
- səslərin fiziologiyasını mənimsəyib ikinci dil öyrənərkən onları düzgün tələffüz etməyə alışmaq;
- lüğətlə işləyərkən əlifba sırasından cəld və sərbəst şəkildə istifadə etməyi bacarmaq.

Fonetika – orfoqrafiya və morfologiyanın əsaslı surətdə öyrənilməsi və təhsilalanların düzgün tələffüz qaydalarına yiyələnməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fonetikaya aid məşğələlərdə şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, onlar nitqlərində səsləri düzgün işlətməsələr, yaxud yazı yazarkən hərfləri doğru yazmasalar sözün mənası dəyişər. Yalnız bunları öyrəndikdən sonra şagirdlər Azərbaycan dilində fonetika və qrammatikanın nə kimi önəmli yer tutduğunu dərk etmiş olurlar.

Fonetikanın mükəmməl öyrənilməsi orfoqrafiyaya da öz təsirini göstərir. Belə ki, şagirdlər yazı yazarkən yazı qaydalarına düzgün əməl edirlər. Müəllim onlarda yazı bacarıqlarını daha da möhkəmləndirmək üçün daima təkrar dərslərə müraciət etməli, fonetik təhlillər aparmalıdır. Fonetik təhlil üsulu fonetika bəhsində keçilmişlərin bütünlüklə yenidən yada salınması və möhkəmləndirilməsində əsas vasitədir. Təkrar zamanı fonetik təhlilə bərabər qrammatik təhlilin bütün növlərindən də istifadə olunmalıdır.

Dilin öyrənilməsində də fonetik təhlilin böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Fonetik təhlil şagirdlərə orfoqrafiya və tələffüz qaydalarını, eləcə də morfologiyanı dərinlən mənimsəməkdə kömək edir.

Fonetik təhlillərdən, əsasən, aşağı siniflərdə, sait və samit səslərin xüsusiyyətlərinin və vurğunun müəyyənləşməsində, sözün hərf və hecaya görə təhlilində istifadə olunur.

Fonetik təhlil linqvistik təhlilin növlərindən biri olub, formasına görə yazılı və şifahi, keyfiyyətlərinə görə tam və natamam olur.

Natamam fonetik təhlil fonetikanın hər hansı bir mövzusunun, *tam fonetik təhlil* isə bəhsin bütövlükdə tədrisindən sonra aparılır. Məsələn, saitlər və onların növləri mövzularının tədrisindən sonra fonetik cəhətdən natamam təhlil aparıla bilər. Bu zaman ancaq saitlər və onların növləri təhlilə cəlb edilir.

Fonetik təhlil sözlər üzərində aparılır. Sözün tam fonetik təhlilini apararkən bunları bilmək vacibdir:

- sözün səs və hərf tərkibi göstərilir;
- sait səslər növlərinə görə təhlil edilir;

- samit səslər növlərinə görə təhlil edilir;
- sözün hecaları və vurğusu, ahəng qanunu göstərilir.

QEYD: Təhlil zamanı hərflər, ahəng, heca, vurğu yazılışa, səs, sait, samit isə oxunuşa əsasən müəyyən olunur.

Səslərin növləri üzrə təhlili sözün tələffüz şəklində aparılır. Ahəng qanunu, heca və vurğu isə onun yazılı forması üzərində aparılır [Əliyeva A., Nəcəfova Z. Bakı, 2010].

Leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektidir. O, sözün mənasını müəyyən edir, üslubi aidliyini, mənşəyini öyrənir, sözün uyğun sinonim və antonimini seçir.

Leksik təhlil aşağıdakı qayda üzrə aparılır:

1. Sözün leksik və qrammatik mənası;
2. Sözün həqiqi və məcazi mənası;
3. Çoxmənalı və tək-mənalı sözlər;
4. Omonim, sinonim və antonimlər;
5. Ümumişlək sözlər, terminlər, köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər;
6. Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər;
7. Frazoloji birləşmələr.

Söz yaradıcılığı bölməsində şagirdlər sözlərin yaranma üsulları ilə tanış olurlar. Sözlər iki əsas üsul vasitəsilə yaranır:

- Leksik şəkilçilərin köməyi ilə yeni düzəltmə sözlərin yaranması (morfoloji yolla); məsələn: qapı-çı (qapıçı); çay-çı (çayçı); ev-dəki (evdəki) və s.
- İki və daha artıq sözün birləşməsi ilə mürəkkəb sözlərin yaranması (sintaktik yolla).

Sözün tərkibinə görə təhlil qaydası belədir:

1. Təhlil olunan sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğu göstərilir;
2. Kök və şəkilçilər ayrı-ayrılıqda göstərilir;
3. Sözün başlanğıc forması müəyyən edilir;
4. Əgər sözün başlanğıc forması düzəltmədirsə, onun əmələgəlməsi izah edilir;
5. Sözün qrammatik şəkilçilərindən hər birinin mənası (hansı halı, hansı zamanı və s. bildirməsi) müəyyənləşdirilir.

Sözün tərkibinə görə təhlili həm şifahi, həm də yazılı şəkildə aparıla bilər.

Sözləri tərkibinə görə təhlil etdikdə, ilk növbədə, sözün kökü tapılır. Sözün kökünü tapmaq üçün nələrə diqqət yetirilməlidir? Aşağıdakı nümunəyə nəzər salmaq:

1. “Yarış” sözünü təhlil edək. “Yarış” sözünün leksik mənası müsabiqə deməkdir. İsim olan “yar” sözü ilə feil “yar” sözü arasında heç bir yaxınlıq yoxdur. Ona görə də

biz “yarış” sözünün kökünü “yar” kimi götürə bilmərik. Onu o vaxt edə bilərik ki, ümumi söz həmin kökdən yaransın, yəni köklə şəkilçi arasında əlaqə olsun.

Söz həm leksikologiyanın, həm də morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Əgər leksikada tək-tək sözlərin fərdi xüsusiyyətləri, leksik mənası, onun başqa sözlərdən məna fərqi, mənşəyi və s. öyrənilirsə, qrammatikada – morfologiyada sözlərin o qanunauyğunluq və xüsusiyyətləri öyrənilir ki, onlar tək-tək sözlərə deyil, bütöv söz qruplarına və onların dəyişmə sisteminə aid olur. Morfologiyada sözlərin hansı qrammatik formalara düşdüyü, hansı qrammatik mənaları ifadə etdiyi, sözlərin hansı prinsiplər əsasında dəyişdiyi öyrənilir, dəyişmə və təsrif sistemləri üzə çıxarılır, qrammatik kateqoriyalar, onların nitq hissələrinə xidməti müəyyənləşdirilir.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərə morfoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, sözlər əşya, hadisə, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və s. adlandırma baxımından müxtəlif qruplara ayrılır, böyük bir qisminin həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır. Bunlar insan ünsiyyətinin, fikir mübadiləsinin əsas vasitələridir. Sözlərin kiçik bir qrupu isə leksik mənadan məhrum olub, yalnız qrammatik mənaya malikdir və sözlər arasında əlaqə yaratmağa, modal münasibətləri gücləndirməyə xidmət edir. Bir qrup sözlər də var ki, ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə əşya və hadisələri ifadə etməklə yuxarıdakı söz qruplarının əvəzində işləyə bilər. Bunların hamısı insan nitqinin tərkib hissələridir və ona görə də morfologiyada sözlər onların özlərinin verdiyi imkanlar əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılıb öyrənilir [3, s.27].

Morfoloji təhlil həm şifahi, həm də yazılı formada aparıla bilər. Bu zaman məşğələni səmərəli təşkil etmək üçün müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə edilməlidir.

Morfoloji təhlildə bir qayda olaraq hər bir söz təklikdə təhlil olunur. Bu zaman təhlil olunan sözün (formanın) mənasını və cümlədəki başqa sözlərlə əlaqəsini açan suallar verilməlidir. Məsələn, sifət və ya zərfi təhlil edərkən, mütləq onların hansı sözlərə aid olduğunu və hansı əlamətlər daşdığı ortaya çıxarılmalıdır. Morfoloji təhlil elə aparılmalıdır ki, təhlil edilən mətnin anlaşılmasına kömək etsin.

Sözləri tərkibinə görə təhlil etdikdə şəkilçilərin həmin sözə verdiyi mənanı aydınlaşdırmaq lazımdır.

Yekun təkrarların aparılması zamanı morfoloji təhlildən istifadə etmək də məqsədəuyğundur. Bu təhlildən dərs ilinin sonunda aşağıdakı şəkildə istifadə olunur: V sinifdə yuxarıda dediyimiz kimi, əsas nitq hissələrinin tədrisi yekunlaşır. “İsim” bəhsinin təkrarı zamanı şagirdlərə ismin təhlil sxemi, eləcə də sifətin, sayın, əvəzliyin, feil və zərfin təhlil sxemləri həmin nitq hissələrinin təhlili və təkrarı zamanı əlaqəli şəkildə yada salınır. Sonra təhlil üçün cümlə seçilir. Tutaq ki, “Köpüklü dalğalar qayalara çırpılırdı” cümləsini morfoloji təhlil etmək lazımdır. Bununla əlaqədar

şagirdləri növbə ilə yazı taxtasında ayrı-ayrı nitq hissələrinin təhlili üzərində işlətmək lazımdır. Əvvəl yazı taxtasına çağırılmış şagird cümləni intonasiya ilə oxuduqdan sonra ilk söz üzrə təhlilə başlayır. Şagirdlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid bütün xüsusiyyətləri təhlil zamanı bir daha yada salırlar. Sonra təhlilin ikinci variantına müraciət edilir.

Morfoloji təhlil iki yolla aparılır:

1. Sözü quruluşu üzrə təhlil;
2. Nitq hissələrinə görə aparılan təhlil.

Sözü quruluşuna görə təhlil zamanı seçilmiş nümunələr həm çətinliyinə, həm də dilin ümumi quruluşunu anlama əhəmiyyətinə görə müxtəlif ola bilər. Müəllim bu nümunələrdən istifadə etməklə, şagirdlərin sözü quruluşuna aid biliyini tədricən artırmağa çalışmalıdır. Sözü quruluşuna görə təhlil zamanı şagirdlərə aşağıdakı kimi izahat verilir. Məsələn: köpüklü – *köp* və yaxud *köpük* – sözü kökü, *-lü* – sözdüzəldici şəkilçidir.

Sözü quruluşuna görə təhlilini sxem üzrə də aparmaq olar.

Nitq hissələrinə görə aparılan təhlildə, mətdə verilən sözlərin qrammatik əlamətləri göstərilir. Morfoloji təhlil zamanı şagirdlər nitq hissəsinin yalnız adını deyil, onun növü və qrammatik əlamətlərini də müəyyən etməlidirlər.

Cümlə sintaksisin mərkəzi vahididir. Cümlənin dildə əhəmiyyəti böyükdür. Dildəki bütün vahidlər səslər, sözlər, söz birləşmələri cümlədə toplanır. Ona görə də cümlə dilin bütün sahələrinin – fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya, sintaksis və üslubiyyatın öyrənilməsi üçün lazım olan bütün faktları verə bilər [Xəlilov B. Bakı, 2017]. Bu anlayışın şagirdlərə düzgün mənimsədilməsi digər sintaktik kateqoriyaların da asan və dəqiq anlaşılmasına müsbət təsir göstərir. Cümlə – şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsidir. İnsan onu əhatə edən obyektiv aləm haqqında biliklərini, fikirlərini rəhbərli nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsi ilə həyata keçirir. Bəs orta ümumtəhsil məktəblərində sintaktik məşğələlərin aparılması hansı zəruri amillərlə bağlıdır?

Orta ümumtəhsil məktəblərinin rus bölmələrində Azərbaycan dilinin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi şagirdlərə öyrəndikləri dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyəlidir. Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində əldə edilmiş təcrübə göstərir ki, öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə edilməlidir. Azərbaycan dili tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə linqvistik bacarıqların üzə çıxarılmasına, nitq inkişafına maraq və həvəsin yaradılmasına, onlarda

müstəqil düşünmək bacarığı və vərdişlərin aşılmasına yönəldilməlidir [Səfərov M. Bakı, 2016; Əliyeva A., Nəcəfova Z. Bakı, 2010].

Sintaktik məşğələlərin başlıca məqsədi şagirdlərdə səlis, mənalı, şifahi və yazılı nitq vərdişləri yaratmaqdır. Sintaksis məşğələlərində nitqin dəqiq və ifadəli olmasına, onun söz formaları ilə, cümlələrdə və yazıda durğu işarələri ilə düzgün verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərinin möhkəmləndirilməsində də sintaktik məşğələlərin rolu böyükdür [7, s.77-81].

Orta ümumtəhsil məktəblərində sintaktik bölmənin tədrisinin başlıca məqsədi bir tərəfdən şagirdlərdə mücərrəd təfəkkürü inkişaf etdirmək, digər tərəfdən isə onlarda kommunikativ bacarıqlar formalaşdırmaq və təhlil olunacaq hər hansı bir cümlənin növü, quruluşu və ən incə məna xüsusiyyətləri haqqında ətraflı təsəvvür yaratmaqdır. Bu bacarıqları inkişaf etdirərək formalaşdırmaq üçün bir neçə tələb irəli sürülür:

- Cümlədə sözlərin və mətnə cümlələrin bir-biri ilə birləşməsinin əsas qaydalarını şagirdlərə dərk etdirmək; Bunun üçün dərslik və müəllimin izahı əsas götürülür.
- Sadə mürəkkəb cümlələrdə sözlərin məna əlaqələrini qrammatik qanunlara əsasən izah etmək; Bu zaman qrammatik təhlillərdən istifadə etmək lazımdır.
- Şagirdləri müxtəlif növlü çalışmalar üzərində işlətməklə sözlərin semantik əlaqələrini düzgün dərk etmək və durğu işarələrindən doğru şəkildə istifadə vərdişləri formalaşdırmaq; Dərsdə bu xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Orta ümumtəhsil məktəblərinin rus bölmələrində Azərbaycan dilinin öyrənilməsi mətnlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Həmin mətnlər həm öyrənilən sintaktik hadisələrə aid misallar seçmək, həm də qrammatik təhlil aparmaq üçün material verir. Verilmiş mətnlərlə qrammatika arasında rabitə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək məqsədi ilə görülən işlərlə daha çox bağlı olur.

Sintaktik təhlil morfoloji təhlillə birləşdikdə onun praktik dəyəri daha da artır, fənlərlə əlaqə yaranır, şagirdlərin fəallığı yüksəlir. Sintaktik təhlil zamanı bu və ya digər cümlə üzvünün ifadə olunduğu nitq hissəsi ilə əlaqədar müntəzəm sorğunun aparılması iki cəhətdən faydalıdır:

- 1) cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasındakı fərq aydınlaşdırılır;
- 2) morfolojiya üzrə keçilmiş materiallar müntəzəm olaraq təkrarlanır.

Sintaksisə aid olan məşğələlərdə şagirdlərə sintaktik formaların əhəmiyyəti, onun üslubi imkanları və nitqdə işlənmə yerləri izah edilməlidir. Məktəbdə sintaksis üzrə məşğələ apararkən, həmişə ayrı-ayrı cümlələr üzərində işləmək lazım gəlir. Dərs prosesində bu cür təhlillər aparmaq üçün şagirdlər əvvəlcə cümlə söyləməli, sonra isə sintaktik təhlil aparmalıdırlar. Müəllim onların söylədikləri cümlə üzərində redaktə işi

aparmalı və nöqsanları elə oradaca şagirdlərə göstərməlidir. Sintaktik təhlil zamanı uşaqlara cümləni intonasiyaya görə müəyyənləşdirməyi, cümlədə sözlər arasında əlaqələri düzgün təyin etməyi, baş üzvlər və ikinci dərəcəli üzvləri, söz birləşmələrini, mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələri tapmağı öyrətmək lazımdır.

Sintaktik təhlilə başlamazdan əvvəl müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, bu cür təhlil zamanı sözləri ayrılıqda deyil, cümlə içərisində nəzərdən keçirmək lazımdır. Təhlil üçün şagirdlərin özlərinin tərtib etdikləri cümləni götürmək məsləhətdir. Cümlə qurarkən onlar həm təfəkkür, həm də nitq fəaliyyəti göstərirlər. Təfəkkür dil materialları əsasında formalaşır.

Sintaktik təhlilin iki növü var:

1. Cümlə üzvlərinə görə təhlil;
2. Cümlənin quruluşuna görə təhlil.

Hər iki təhlildə aşağıdakı ümumi olan cəhətləri görmək mümkündür:

- hər iki halda lazım gəldikdə cümlənin alındığı mətnə görə mənası və əhəmiyyəti müəyyən edilir;
- cümlənin növü müəyyən edilərək ona tam xarakteristika verilir.

Sintaktik təhlilin hər iki növündə cümlənin mənası və əhəmiyyəti müəyyən edilir. Cümlənin növü müəyyən edilərək ona tam xarakteristika verilir. Sintaktik təhlillər apararkən şagirdləri onlara tanış olan mətnlərdən götürülmüş ayrı-ayrı cümlələr üzərində işlətmək lazımdır.

Sintaktik təhlil təkrar üçün ayrılan dərslər saatlarında da öyrədilir. Təhlilin bu növü, əsasən VI–VIII siniflərdə istifadə olunur. Sintaktik təhlil zamanı da şagirdlər hər hansı bir cümləni yazıb həm şifahi, həm də yazılı izahat aparırlar. Müəllim cümlə üzvlərinə görə təhlilə başlamazdan əvvəl sadə cümlənin ümumi xarakteristikası – seçilmiş cümlənin intonasiyaya görə növləri, müxtəsər və geniş, şəxslı və şəxssiz, bütöv və ya yarımçıq cümlə olduğu haqqında şagirdləri məlumatlandırmalıdır.

Sintaktik təhlilin digər növlərindən də (mürəkkəb cümlənin təhlili) yuxarıdakı formalara uyğun şəkildə istifadə olunur. Ayrı-ayrı siniflərdə təhlilin bu növləri təkrar edilərsə, şagirdlər keçmiş bilikləri daha səmərəli şəkildə qavrayıb möhkəmlətməmiş olarlar.

Sadə cümlənin təhlili

- Cümlənin quruluşuna görə tipi və ya baş üzvləri göstərilir, onun mənası, hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması müəyyən edilir;
- əvvəlcə mübtədə və xəbərlə, sonra isə bir-biri ilə əlaqəsi olan ikinci dərəcəli üzvlər göstərilir;

- ikinci dərəcəli üzvlərdən hər birinin mənası, hansı suala cavab verməsi, onların hansı üzvü aydınlaşdırması və təhlili üçün ayrılmış cümlədə: tamamlıq, təyin yaxud zərflik olması aydınlaşdırılır;
- ikinci dərəcəli üzvlərin aid olduğu sözlə nə kimi əlaqə forması vardır?
- həmin ikinci dərəcəli üzv hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmuşdur?
- təhlil olunan cümlənin xüsusiləşmiş üzvü varmı? Onların yeri və mənası izah edilir;
- cümlədə söz birləşmələrindən ibarət olan mürəkkəb üzvlər varmı? Hansılardır? Nə üçün onları mürəkkəb cümlə üzvü kimi qəbul etmək lazımdır?

Mürəkkəb cümlənin təhlili

Mürəkkəb cümlə təhlil edilərkən onun mənası, əhəmiyyəti və növündən başqa, aşağıdakı cəhətlərinə də diqqət edilməlidir:

1. Mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan cümlələrin sayı müəyyən edilir və onlardan hər biri ayrılır;
2. Həmin cümlələr arasındakı mənə əlaqələri aydınlaşdırılır;
3. Bu cümlələrdən hər birinə xarakteristika verilir;
4. Onların arasında olan əlaqə formaları göstərilir, sonra budaq və ya baş cümləni bütövlüklə, yaxud onun müəyyən bir sözünü necə izah etməsi, budaq cümlənin baş cümləyə olan münasibəti aydınlaşdırılır;
5. Təhlil olunan cümlədə budaq cümlə varmı? Varsa hansıdır?

Cümləni sintaktik cəhətdən təhlil edərkən, orada morfoloji və bəzən fonetik təhlil aparmaq da lazım gəlir. Lakin məlumdur ki, bunu hər dəfə və həmişə aparmaq olmaz. Deməli, təhlilin növü keçilən dərslərin məqsədindən asılıdır. Əgər məqsəd şagirdlərin diqqətini sintaksis ətrafında mərkəzləşdirməkdirsə, burada sintaktik təhlillə kifayətlənmək olar. Lakin cümlə üzvlərinin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını müəyyənləşdirmək və onu yaxşı dərk etmək lazım gəldikdə, morfoloji təhlilə də müraciət edilməlidir.

Durğu işarələrinin təhlilinə gəldikdə, bu məsələnin sintaksislə çox yaxın əlaqəsi olduğundan, hər dəfə sintaktik təhlil apararkən onunla birlikdə təhlil olunan cümlədə durğu işarələrinin işlənməsi qaydaları da izah edilməlidir. Durğu işarələrini şagirdlərə mənimsətmək üçün ayrıca seçilmiş cümlələr üzərində təhlillər aparmaq lazımdır.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun mənimsədilməsi prosesində istifadə olunan yollardan biri də fəal təlim metodlarıdır. Sadə və mürəkkəb cümlənin tədrisi zamanı istifadə olunan qrammatik təhlillərdən sonra BİBÖ, Venn diaqramı, Klaster (şaxələndirmə) metodlarının tətbiqi əldə olunan biliyin uzun müddət yadda qalmasına kömək edir [8, s.51-55].

Nəticə / Conclusion

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, dilimizin leksik-qrammatik normalarını öyrənmək canlı və effektiv ünsiyyət qurmağa kömək edir. Qrammatik normalar və qrammatik kateqoriyaların şüurlu şəkildə mənimsədilməsi rabitəli nitq vərdişləri yaradır. Fonetik təhlil şagirdlərin yazı bacarıqlarını daha da möhkəmləndirir. Morfologiya məşğələləri həm düzgün, şüurlu, ifadəli şifahi nitq və oxu vərdişlərinin formalaşması üçün, həm də orfoqrafik vərdişləri qaydaya salmaqla, şagirdlərdə düzgün qrammatik təhlil vərdişləri formalaşdırır. Sintaksisə aid olan məşğələlərdə şagirdlər sintaktik formaların əhəmiyyətini, onun üslubi imkanları və nitqdə işlənmə yerlərini öyrənirlər. Qrammatik təhlillər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunu mənimsətməklə bərabər, şagirdlərin kommunikativ vərdişlərinin formalaşmasına, məntiqi təfəkkürünün inkişafına kömək edir, qrammatika ilə bağlı biliklərini artırır, onlarda möhkəm şifahi və yazılı nitqdən istifadə vərdişləri yaradır. Təhlillər vasitəsi ilə şagirdlər qrammatikadan aldıkları bilikləri təcrübədə tətbiq edə bilirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov A.N. (2008). Heydər Əliyev Azərbaycan təhsili və milli mənəvi dəyərlərimiz haqqında. ARTİ-nin Elmi əsərləri, № 3, s.23-27.
2. Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova N., Cavadov Ə. (2016). “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”. 230 s.
3. Kazımov Q. (2014). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil. 446 s.
4. Səfərov M. (2016). Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Elm və təhsil. 308 s.
5. Əliyeva A., Nəcəfova Z. (2010). Azərbaycan dili: nəzəriyyə və testlər. Bakı, Mütərcim. 229 s.
6. Xəlilov B. (2017). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Adiloğlu. 428 s.
7. Əliyeva A.T. (2011). Rabitəli nitqin inkişafında sintaksis üzrə məşğələlərin əhəmiyyəti. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu. “Xəbərlər” elmi-metodiki jurnalı, №1. Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, s.77-81.
8. Əliyeva A.T. (2013). Qrammatik materialların mənimsədilməsində innovasiyalar. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 2. Bakı, “N print studiya”, s.51-55.